

UDK 314.116/.117(497.6)“1971/2005“;
911.37(497.6)

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Александар Лугоња
Марија Невенић**ОГРАНИЧЕЊА ДЕМОГРАФСКОГ И ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНОГ
РАЗВОЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА КУПРЕШКЕ ВИСОРАВНИ***

Извод: Рад садржи анализу демографских и функционалних промена у насељима Купрешке висоравни. Утврђена су бројна ограничења демографског и функционалног развоја насеља, настала као резултат вишегодишње депопулације и привредне стагнације.

Кључне речи: мрежа насеља, демографска величина, функције, центар

Abstract: The paper analyses demographic and functional changes in the settlements of the Kupres. Numerous limitations have been established in demographic and functional development of the settlements. They appeared as the result of a long-range depopulation and economic stagnation.

Key words: settlement network, demographic size, functions, center

Увод

Мрежа насеља Купреса има некохерентну и дезинтегрисану структуру. Њена дезинтеграција започета је шездесетих година прошлог века, настављена и траје до данас. Природно еколошки услови, демографско стање и демографски процеси, економска неразвијеност и политичка ситуација (подељеност на два дела међуентитетском границом БиХ) представљају велика ограничења за развој насеља.

Проблем дефинисања подручја простора територије Купреса је сложен, колико због ширине утицаја ентитетских власти, толико и због економске развијености, односно неразвијености насеља овог подручја. Подручје простора територије Купреса могло би да се дефинише:

– географски, као систем природно-еколошких међузависности које обухватају наведену територију и биоценозу у окружењу,

– организационо, као систем заснован на поларизацији око општинских центара (Купрес–ФБиХ и Купрес–РС), као и евентуалних секундарних центара као носиоца развоја овог подручја, и

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

– функционално, као систем заједничких хомогених физичких, економских или социјалних карактеристика.

Подручје простора територије Купреса налази се у југозападном делу Босне и Херцеговине и административно се дели на општину Купрес у Херцеговачко-босанској жупанији Федерације БиХ и на општину Купрес у Републици Српској. Укупна површина простора територије Купреса обухвата 622 km² и на овој територији налази се 36 насеља. Рељеф територије је претежно планински.

Ово подручје је око 80 km ваздушне линије удаљено од Сплита и Макарске у Средњем приморју на југозападу, а око 90 km од Бања Луке у перипанонској Босни на северу и Сарајева у Средњој Босни на истоку, из чега проистиче значај овог подручја, посебно у геосаобраћајном смислу. Значајни саобраћајни правац је магистрални пут који се простира у правцу североисток-југозапад и који из правца Бугојна преко Купреса води за Ливно. Други значајни саобраћајни правац је регионални пут Шипово–Купрес. Систем саобраћајница има задовољавајућу густину.

Ово подручје се налази изван основног развојног правца, данас је економски неактивно, са изузетно ниским степеном насељености. Ради се о планинско-брдском простору који има услове за развој сточарства и производњу здраве хране, те развој туризма.

Промене у размештају и густини насељености

Савремени просторни распоред, густина и концентрација становништва Купреса формиран су у дужем временском периоду уз узрочно-последично дејство природних, друштвено-историјских, економских, социјалних и других фактора. Просторна издиференцираност Купреса у погледу популационе динамике и њених компоненти утицала је у периоду 1971–2005. године и на промене у густинама и размештају становништва. Демографско пражњење сеоских насеља изазвано емиграцијом и смањењем природног прираштаја допринели су променама у демографској величини насеља. Основна карактеристика величинске структуре насеља Купреса је њихова уситњеност. Структура насеља по величини је издиференцирана. Тек од 1981. године забележено је једно насеље са преко 1 000 становника.

У простору територије Купреса идентификоване су четири категорије градских и осталих насеља разврстаних према демографској величини на:

- веома мала насеља до 200 становника,
- мала насеља од 201 до 500 становника,
- средња насеља од 501 до 1 000 становника,
- велика насеља са више од 1 000 становника.

Данашњу насеобинску структуру Купреса чини једно градско насеље са 1 957 становника и 33 остала насеља (од којих је седам тренутно нена-

стањено), до 200 становника са 1 528 становника и два насеља са 508 становника. Компарацијом тренутног стања са подацима о величини насеља купреске територије из претходних пописа становништва посматраног периода јасно се уочава сукцесија у демографском уситњавању сеоских насеља.

Табела 1. – Величинска структура насеља територије Купрес од 1971. до 2005.

Година	Градска			Остала насеља												укупно	
	Број насеља	Број ст.	%	0-200			201-500			501-1000			1000+				
				Број насеља	Број ст.	%	Број насеља	Број ст.	%	Број насеља	Број ст.	%	Број насеља	Број ст.	%	Број насеља	Број ст.
1971.	1	943	8,2	12	1424	12	16	4918	43	7	4211	37	0	0	0	36	11496
1981.	1	1693	17	16	1851	18	18	5773	57	1	769	7,6	0	0	0	36	10098
1991.	1	2715	28	19	1943	20	15	4286	45	1	674	7	0	0	0	36	9618
2005.	1	1957	49	33	1528	38	2	508	13	0	0	0	0	0	0	36	3993

Извор: *Попис становништва 1971–1991, процена броја ст. општине Купрес (ФБиХ) и Купрес (РС) за 2005.*

На овај процес утицала су два фактора: до 1992. процес повећања степена урбанизације Купреса са којим се повећавао број малих насеља, а смањивао број средњих насеља. Други фактор који је утицао на смањење демографске величине насеља, па чак у неким случајевима и довео до гашења неких сеоских насеља је грађански рат у Босни и Херцеговини, који је утицао на масовно исељавање становништва БиХ, па тиме и са подручја територије Купреса.

Постојећа мрежа насеља је консеквенца неравномерне насељености и концентрације становништва. Постојање великог броја насеља испод 200 становника уз мали удео непољопривредних активности не погодује савременим токовима демографског развоја Купреса. У таквим околностима превазилажење разлика између села и града је успорена, а социјални и економски развој, као и квалитативна трансформација сеоских насеља је отежана. Мада се највећи део радноспособног и фертилног становништва из сеоских насеља иселио, може се поуздано прогнозировать да ће се демографско уситњавање сеоских насеља наставити услед негативних тенденција у природном кретању становништва и старосној структури становништва. Промене у редистрибуцији становништва Купреса рефлектују се и у променама у густини насељености, која представља једну од значајнијих квалитативни-квантитативних индикатора просторно-демографских односа. Према процени броја становника за 2005, општа густина насељености износила је 6,4 ст/км², што ово подручје сврстава у ретко насељена подручја.

Упоредјујући општу густину насељености у посматраном периоду евидентно је да се она смањила са 18,5 ст/км² (197). на 6,5 ст/км² (2005), упоредо са тим, густина насељености града Купреса имала је тенденцију раста до 1991, са 28,3 ст/км² (1971) на 81,6 ст/км² (1991), да би према процени у 2005. густина насељености града Купреса износила 58,8 ст/км². Мала густина насељености карактеристика је највећег броја сеоских насеља. Изузетно ниска густина насељености уз постојећи тренд сталног пада броја становника указује на опасност још већег пражњења овог подручја.

Функционални односи и везе у мрежи насеља

Просторно-физичка организација насеља територије Купреса одраз је друштвено-економских односа и начина живота оног доба када су она настала и развијала се. Општински центар Купрес (ФБиХ) је типичан пример моноцентричног привредног развоја. Индустијска зона целокупне територије Купреса смештена је на уже подручје самог града Купреса и његове непосредне околине. Овакав размештај субјеката привредне активности, пре свега индустријских капацитета, намеће преосталом делу територије Купреса статус пасивног привредног простора који својим елементима гравитира административном центру, а који је и сам тек крајем 70-их година 20. века захваћен процесом индустријализације, укључујући и општински центар Купрес у РС (који је то постао тек после Дејтонског споразума), који осим административног и нема неки други значај. Слаба развијеност града Купреса, а нарочито после ратних разарања и неразвијеност преосталог руралног простора, изузев екстензивне пољопривреде и водеће привредне активности-експлоатације шума (како у федералном делу Купреса, тако и у Купресу у РС), што је везано за шири простор обављања ових активности, стављали су и стављају овај простор у сталну опасност од расељавања и снажне емиграције тј. губљења становништва. Без обзира на висок ниво концентрације привреде (посебно у предратном периоду) општински центар Купрес (ФБиХ) није израстао ни тада, као ни сада у такво привредно средиште које може дисперзијом привреде утицати на мењање и заустављање миграционих процеса на релацији село-град. У таквим условима рурални егзодус представљао је исходиште трајног исељења значајног дела радне снаге. Привредна структура ове планинске територије (ни једно од 36 насеља није смештено испод 1000 m н.в.) са врло ретком и раштрканом насељеношћу, формирала су се у околностима које су биле издашније једино у богатству шумских и пољопривредних површина. Посматрање урбаног развоја самог града Купреса из угла просторно-физичких могућности, само као део међузависних компонената у које још спадају функционални и демографски аспекти, јасно показују да сам административни центар нема просторних ограничења у свом развоју. Позици-

ониран и „пресечен“ магистралним правцем Сарајево–Сплит, Купрес (ФБиХ) је подељен на две целине: градску стамбену зону са пратећом урбаном опремом са једне стране и индустријску зону са супротне стране магистралног правца. Овако дефинисане зоне отварају перспективу оптималног будућег планског развоја ове две целине без њиховог сударања. Ограничене могућности развоја модернијих сектора привреде и њихове дисперзије у простору убрзавају негативну селекцију демографског фактора развоја између руралног подручја на једној страни (укључујући и општински центар Купрес у РС), те града Купреса на другој страни.

То су најбоље илустровали демографски трендови чији агрегатни индикатори попримају супротно смерне тенденције у задњих тридесетак година. Депопулацији до 1992. године се успешно одупирало, између 36 насеља, једино насеље Купрес. Неповољност такве тенденције, огледа се не само у непосредном губитку биолошки и економски најквалитетнијег дела становништва, већ и у дугорочним демографским и социо-економским импликацијама (наглашена сенилизација села и др.). Такве тенденције које настају као спонтани пратилац просторно неравномерног развоја, није могуће успешно решавати парцијалним мерама и на локалном нивоу. Изградња капацитета мале привреде и у другим насељима Купрешке висоравни, представљала би истовремено додатни импулс и за интензивирање пољопривредне производње и других делатности примарног сектора које су одувек биле окосница привређивања у овом крају. Функционални развој Купреса показао се недовољним да град активно учествује у развојним процесима непосредне околине што се одражава на демографске и функционалне одлике насеља у његовом окружењу.

Социогеографска трансформација сеоских насеља иницирана утицајима градских, изражена је и променама структуре делатности које њихово становништво обавља. При детерминацији просторно-функцијских односа и веза градског центра и насеља која су у пољу њиховог утицаја, све више се као индикатори користе резултати анализа о узајамном односу структура делатности становништва које обавља занимање по центрима становања са структурама радних места према делатностима по центрима рада. На основу тога се доносе закључци о улози појединих насеља у функционалним организацијама одређених регионалних система у датом времену.

Основна хипотеза је да је структура делатности становништва које обавља занимање директно условљена функционалном усмереношћу центара у којима је оно запослено, односно да степен деаграризованости насеља становања зависи од броја и квалитета радних места у центрима рада. Диверзификованост радних места у центрима рада утиче на диверзификованост структуре делатности запослених у насељима која дају радну снагу.

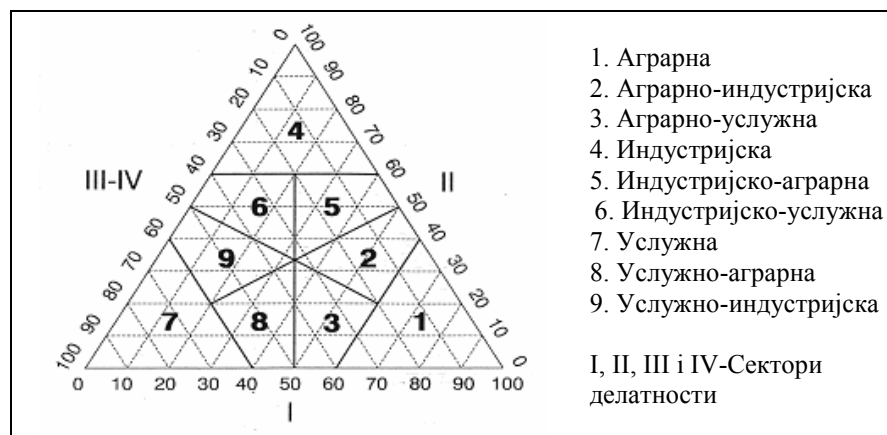
На основу параметара о односу појединих делатности и њихових сектора у контингенту активног становништва које обавља занимање, вршене

су класификације насеља од којих су најзначајније функционалне типологије. У раду је као индикатор за одређивање функционалне усмерености центара различитог степена централизованости примењена структура делатности становништва.¹ На бази тога је произашао модел који прати промене функцијских веза и односа, а заснива се на променама учешћа појединих сектора делатности у запошљавању контингента активног становништва које обавља занимање. По овом моделу постоји девет функцијских типова насеља: аграрна, аграрно-индустријска, аграрно-услужна, индустријска, индустријско-аграрна, индустријско-услужна, услужна, услужно-аграрна и услужно-индустријска. Да би насеља припадала одређеном функционалном типу треба да задовоље одређене услове изражене односом учешћа појединих сектора делатности у контингенту становништва које обавља занимање.

Табела 2. – Методологија издвајања функционалних типова у мрежи насеља Курпеса

Функцијски типови насеља	Услов
Аграрна	$I > \text{или} = 60\%$
Аграрно-индустријска	$I > II > III$
Аграрно-услужна	$I > III > II$
Индустријска	$II > \text{или} = 60\%$
Индустријско-аграрна	$II > I > III$
Индустријско-услужна	$II > III > I$
Услужна	$III > \text{или} = 60\%$
Услужно-аграрна	$III > I > II$
Услужно-индустријска	$III > II > I$

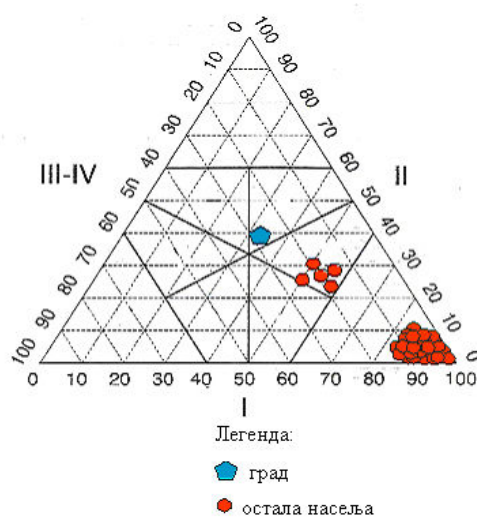
Извор: Стратегија развоја општине Косјерић, Географски факултет, Институт за просторно планирање, Скупштина општине Косјерић, Београд, 2004, стр. 152.

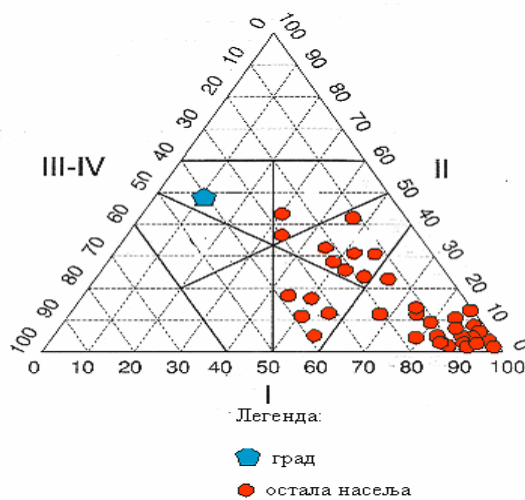
Дијаграм 1. – Функцијски типови насеља

¹ У српској географији на бази наведених индикатора посебно су запажена истраживања А. Велковића (1995) и М. Грчића (1999).

Одређени положај у функционалној типологији и функционалној припадност сваког насеља општине појединачно приказане су тернарним дијаграмом.

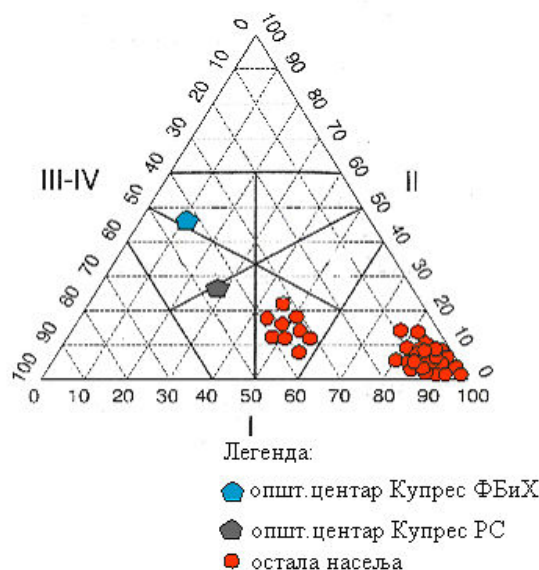
Дијаграм 2. – Функцијски типови насеља Купреса 1971. године

Дијаграм 3. – Функцијски типови насеља Купреса 1991. године

Из анализе функционалне типологије насеља одређене на бази структуре делатности активног становништва које обавља занимање, за период 1971–1991. године уочљиве су одређене промене. Оне се свде на трансфер активног становништва из примарних, углавном у секундарне а дели-

мично и терцијарне делатности. Структурне промене у активном становништву насеља одвијају се у разноврсним социоекономским условима, а њихов интензитет и смерови одређени су функционалним капацитетом центра који их усмерава. У условима недовољне развијености функција

Дијаграм 4. – Функцијски типови насеља Купреса 2005. године

рада у општинском центру, у том периоду 20 насеља задржало је аграрни карактер. Под директним и индиректним утицајем Купреса, код појединих насеља наступа блага, још недовољна диверсификација функција сеоских насеља. То су села саобраћајно добро повезана са градом, која су у међувремену развила функцију рада, управе, здравства и сл. Најмање функционалне промене бележи Купрес. Град је задржао обележја индустријског насеља са нешто повећаним учешћем терцијарног сектора у односу на 1971. годину. Функционални развој насеља после 1991. огледао се у даљем смањивању значаја примарног и повећања удела активног становништва у секундарним и терцијарним делатностима. Према подацима добијеним од општинских службеника из 2005, 17 насеља задржало је чисто аграрни карактер. Већина од њих припада категорији најмањих и најудаљенијих насеља од Купреса. Као последица ратних дејстава седам насеља су тотално опустела, без иједног становника. Сваки вид ревитализације ових насеља је са демографског и економског аспекта нералан. Долази још и до емиграције сеоског радно способног становништва, тако да се са њиховим запошљавањем смањује број становника сеоских насеља, али се није много мењала структура делатности.

Социоекономска трансформација насеља

Социоекономска трансформација се заснива на динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва. У том процесу се смењују транзиционе фазе урбанизације, што се просторно и временски испољава демографским, функционалним и физиономским променама сеоских и градских насеља. На одређену просторну дисфункционалност у мрежи насеља указује и степен њихове социоекономске трансформације (деаграризација и урбанизација).

Урбаност - урбани начин живота у економском, технолошком социолошком и културном аспекту се тешко идентификује без ваљаних индикатора, а још теже квалитетно степенује. М. Вреск се при одређивању степена урбанизованости насеља користи методологијом издвајања метрополитанских регија у западноевропским земљама уз модификацију прилагођену просторима које карактерише рурално-урбана једнакост у демографском смислу. Наведени модел се заснива на праћењу учешћа пољопривредног у укупном активном становништву, затим учешћа запослених у контингенту активног становништва које обавља делатност и учешћа домаћинства без пољопривредног газдинства у укупном броју домаћинства појединих насеља. А. Вељковић урбаност прати кроз анализу промене структуре делатности становништва појединих насеља.

На основу модела заснованог на индикаторима о учешћу пољопривредног становништва у укупном, запосленог становништва у активном становништву и удела домаћинства без пољопривредног газдинства идентификују се типови социоекономског преображаја насеља, као и степен урбанизованости насеља (табела бр. 3). На основу овог модела издвојено је пет група насеља: урбана, више урбанизована, мање урбанизована, која су на прагу урбанизације и неурбанизована.

Табела 3. – Модел за идентификацију степена урбаности насеља општине Купрес

Степен урбаности	Пољопривредно ст. у укупном (%)	Домаћинства без пољопривредног газдинства	Радници у активном становништву (%) које обавља занимање
Градска	< или = 10	> или = 70	> или = 70
Више урбанизована	< или = 15	> или = 20	> или = 50
Мање урбанизована	< или = 30	> или = 10	> или = 50
На прагу урбаности	Задовољава два од три услова		
Рурална-сеоска	Не задовољава два или сва три услова		

Извор: Стратегија развоја општине Коцерић, стр. 155.

Применом модела на бази индикатора из пописа становништва 1991. године (Федерални завод за статистику, Сарајево) Купрес у целини,

као и његова насеља појединачно нису доживела виши степен социоекономске трансформације. Град Купрес има карактер урбаног градског насеља, нижи степен урбаности имала су приградска насеља Бегово село и Оцак, на прагу урбаности били су Злосела и Олово, док су сва остала насеља била рурална. Уопштено посматрајући само је средишњи део територије општине Купрес захваћен социоекономском трансформацијом, док су остали делови аграрно хомогени. Разлог за висок удео аграрних насеља је мала концентрација функција и делимична саобраћајна изолованост.

Закључак

Мрежа насеља Купреса има некохерентну и дезинтегрисану структуру. Њена дезинтеграција започета је шездесетих година, настављена и траје до данас. Природно-еколошки услови, демографско стање и демографски процеси, економска неразвијеност и политичка ситуација (подељеност на два дела међуентитетском границом Босне и Херцеговине) представљају велико ограничење у развоју насеља. Ово подручје налази се изван основног развојног правца, неактивно је данас и то је ретко насељен простор захваћен интензивном депопулацијом. Ради се о планинско-брдском подручју, које има услове за развој сточарства, развој туризма и производњу здраве хране.

Просторни развој и функционална организација мреже насеља на подручју територије Купреса на савременим принципима захтева пре свега прихватање реалности која, поред природних и друштвених вредности, садржи бројне проблеме које треба решавати у сложеној друштвено-економској ситуацији. У највећем делу демографски испражњен а економски деградиран простор захтева изузетно пажљиву валоризацију посматраног простора. Ово подручје је ретко насељено, просторно-демографска поларизација је слабије изражена а манифестује се значајнијом концентрацијом становништва у градском појасу Купреса, па и тенденцијом јаке депопулације у руралним насељима која имају егзодусна обележја. Постојећа просторно-функционална структура мреже насеља оптерећена је бројним проблемима који се огледају у свеукупном развоју руралних насеља и целе територије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Вељковић, А., Јовановић, Р., Тошић, Б. (1995). *Градови Србије центри развоја у мрежи насеља*. Београд. Географски институт „Ј. Цвијић“, Посебна издања, књ. 44
Грчић, М. (1995). Функционална класификација насеља Мачве, Шабачке посаvine и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, 3–20.

- Грчић, М. (1998). Нова функција граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње, Природно-математички факултет Универзитета у Бања Луци, Бања Лука.
- Грчић, М. (2002). Концепт граничне сарадње. Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Тошић, Д. (2000). Градски центри-фактори регионалне интеграције Србије, *Гласник Географског друштва Републике Српске*, 5, 83–96.
- (2005): La guida del Consiglio Europeo degli urbanisti per i pianificatori territoriali e urbanisti. Il Consiglio Europeo degli urbanisti. www.ceu-ectp.org
- (2005): *Политика развоја становништва Републике Српске*. Влада РС. Бања Лука
- (2004): *Стратегија развоја општине Косјерић*. Географски факултет Универзитета у Београду, Скупштина општине Косјерић. Београд.
- (1973). Пол и старост, резултати по насељима и општинама, *Попис становништва и станова 1971*. (књ. 8). Београд: Савезни завод за статистику
- (1973). Делатности, резултати по насељима и општинама, *Попис становништва и станова 1971*. (књ. 10). Београд: Савезни завод за статистику
- (1973). Пољопривредно становништво, резултати по насељима и општинама, *Попис становништва и станова 1971*. (књ. 11). Београд: Савезни завод за статистику
- (1984). Становништво према полу и старости (СФРЈ, СР, САП, општине и насеља), *Попис становништва, домаћинства и станова у 1981*. (табела 002). Београд: Савезни завод за статистику
- (1984). Укупно становништво према полу и активности, (СФРЈ, СР, САП, општине и насеља), *Попис становништва, домаћинства и станова у 1981*. (табела 016). Београд: Савезни завод за статистику
- (1984). Становништво и домаћинства у СР БиХ. Упоредни преглед резултата пописа 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. године, *Попис становништва, домаћинства и станова у 1981*. Београд: Савезни завод за статистику
- (1994). Упоредни преглед резултата пописа 1971, 1981. и 1991. године. Билтен број 265. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991*. Сарајево: ФЗС
- (1994). Први резултати за становништво, домаћинства, станове и пољопривредна газдинства по општинама и насељеним местима 1991. године. Билтен број 220. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991*. Сарајево: ФЗС
- (1994). Грађани на привременом раду и боравку у иностранству 1991. године, резултати за Републику по општинама. Билтен број 235. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991*. Сарајево: ФЗС
- (1994). Досељено становништво по општинама. Билтен број 271. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991*. Сарајево: ФЗС
- Документациони материјал општине Купрес (ФБиХ) и општине Купрес (РС) Општине у Републици Босни и Херцеговини (1971–1989), Сарајево: РЗС.
- Просторни план општине Купрес (1986). Сарајево: Урбанистички завод БиХ
- Купрес–Урбанистички план (1987). Сарајево: Урбанистички завод БиХ
- Просторни план општине Купрес (2005). Сарајево: Урбанистички завод БиХ

Aleksandar Lugonja
Marija Nevenić

**LIMITATIONS OF DEMOGRAPHIC AND SPATIAL-FUNCTIONAL
DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS NETWORK
IN THE KUPRES PLATEAU**

Summary

Settlements' territory of the Kupres are included into intensive demographic, socio-economic, functional and physiognomic changes. Natural-environmental conditions, demographic situation and demographic processes, economic underdevelopment and the political situation (division into two parts the Inter-border BiH) represent a great limitation in the development of settlements. The changes are characterized by constant reduction in demographic size of settlements and aggravation of all demographic indexes. This area is located outside the main development directions, it is now inactive, and thinly populated affected by an intensive depopulation. It is a mountainous-hilly area, which has the conditions for the development of livestock breeding, tourism development, and production of healthy food. Spatial development and organization of functional network of settlements in the area of the territory of the modern principles of Kupres requires, first of all, an acceptance of the reality that, in addition to natural and social values, has a number of problems that need to be solved in the complex socio-economic situation. Existing spatial-functional structure of the network of settlements is burdened with numerous problems that are reflected in the overall development of rural areas and the whole territory.